

Miroslaw Janusz Hoffmann

Instytut Historii i Stosunków Międzynarodowych
Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

INSPEKCJA MUZEÓW LITEWSKICH PRZEPROWADZONA PRZEZ CARLA ENGELA W LATACH 1941–1942

Carl Engel (1895–1947) należy do stosunkowo nielicznego grona badaczy, którzy odegrali ważną rolę we wschodniopruskiej archeologii. Jego dorobek naukowy i terenowy dla poznania pradziejów ziem pruskich jest – zważywszy na zaledwie siedmioletni (1929–1935) okres działalności w Prusach Wschodnich – na tyle imponujący, że budził i wciąż jeszcze budzi uznanie wielu archeologów¹. Godny jest on podkreślenia ze względu na czasy, w których żył Engel – m.in. jego czynny od 1914 do 1918 r. udział w I wojnie światowej i późniejszy pobyt w angielskiej niewoli². Podjął on wprawdzie w 1913 r. studia filozoficzne i przyrodnicze na Uniwersytecie w Monachium, jednak jego edukację przerwała wojna światowa. Studia akademickie po długiej przerwie kontynuował potem w okresie od 1 grudnia 1927 do 25 lipca 1928 r.³, jednak – jak podniósł ostatnio Wojciech Nowakowski – Carl Engel był właściwie samoukiem, bowiem jego niepełne studia „...nie mogły zastąpić normalnego przygotowania warsztatowego”⁴.

---

¹ Por. np. W. La Baume, *Nachruf Carl Engel (1895–1947)*, „Zeitschrift für Ostforschung, Länder und Völker im östlichen Mitteleuropa”, R. 2, Marburg 1953, s. 278–280; J. Beran, *Carl Engel 1895–1947*, „Ausgrabungen und Funde”, t. 40, 1995, s. 322–324; idem, *Carl Engel (1895–1947)*, „Altenropäische Forschungen”, t. 1, 1997, s. 142–146; M.J. Hoffmann, *Carl Engel – wybitny archeolog, kontrowersyjny człowiek*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 2000, nr 3(229), s. 531–533.

² M.J. Hoffmann, *Carl Engel – wybitny archeolog...*, s. 527.

³ J. Beran, *Carl Engel (1895–1947)...*, s. 134.

⁴ W. Nowakowski, *Cmentarzyska mazursko-germańskie z późnego okresu wędrówek ludów – grupa olsztyńska w koncepcji Carla Engla*, „Acta Universitatis Lodziensis, Folia Archaeologica” t. 25, 2007, s. 95.

Celem tego opracowania nie jest omówienie życiorysu Engela ani jego dokonań naukowych w Królewcu, Rydze i Greifswaldzie, gdyż byłyby to w dużej mierze powtarzaniem informacji zawartych w szkicach biograficznych⁵, które już zostały opublikowane. Zamierzeniem autora jest przedstawienie mało znanego etapu działalności Engela na Litwie w latach 1941–1942. Pełnił on wówczas stanowisko kierownika Oddziału Prahistorii i Wczesnego Średniowiecza w Komisariacie Rzeszy Wschód⁶. W ramach pełnionej funkcji jesienią 1941 r. i wiosną następnego roku wizytował on w podbitych krajach bałtyckich oraz na Białorusi i w rejonie Pskowa muzea, kolekcje prywatne i inne instytucje, które posiadały zbiory archeologiczne, historyczne i etnograficzne. W trakcie swoich wyjazdów Engel zlustrował zdecydowaną większość instytucji, w których zgromadzone były zabytki.

Każdą inspekcję wieńczyły sprawozdania⁷ zawierające informacje ogólne, krótką historię powstania placówki, liczbę pomieszczeń, omówienie zbiorów ze szczególnym uwzględnieniem zabytków archeologicznych, charakterystykę składu osobowego personelu, a także opis podjętych działań i planów na przyszłość⁸.

---

⁵ Żadne z tych opracowań (zob. przypis 1) nie pretenduje do miana pełnej biografii tego badacza.

⁶ M.J. Hoffmann, op. cit., s. 532.

⁷ Chciałbym podziękować p. dr. Horstowi Woersterowi z Johann Gotfried Herder-Institut w Marburgu za udostępnienie spuścizny Engla.

⁸ Jako przykład podaję tu sprawozdanie z wizytacji Muzeum w Dyneburgu/Daugavpils (Archiwum Johann Gotfried Herder-Institut e.V., Marburg, sygnatura DSHI 100 Engel 195/000061-000062): „Informacje ogólne: Adres: Sonnenstraße (Saules iela) 5/7. Założone i udostępnione do zwiedzania: 31.05.1938 r. Znajduje się ono w dużym, nowym i bardzo dobrze nadającym się do tego celu budynku. W doskonały sposób zaprezentowano w nim w dziewięciu dużych salach, w nowoczesnych witrynach prahistorię, etnografię oraz sztukę. Zgromadzone eksponaty posiadają ogromną wartość i częściowo wyróżniają się swoim niepowtarzalnym charakterem. Na początku wojny sale muzealne musiały być w ciągu dwóch godzin opróżnione, gdyż urządzono tutaj sowiecki szpital wojskowy. Materiał oraz witryny wystawiono po prostu na ulicę, przy czym wiele eksponatów zaginęło. Po zajęciu Dyneburga przez Niemców muzeum zarekwirował niemiecki szpital polowy, a znaleziska oraz eksponaty etnograficzne umieszczono w dwóch małych, ciemnych i wilgotnych pomieszczeniach gospodarczych, gdzie częściowo pokryła je pleśń. Sześćdziesiąt dwie puste witryny rozdysponowano w mieście, częściowo wykorzystano je w szpitalu polowym do przechowywania lekarstw, aparatury itp. Członkowie rosyjskiego personelu szpitala polowego, których pewien czas temu przesunięto w stronę linii frontu, włamali się do niektórych witryn i skradli niezwykle cenne eksponaty etnograficzne, szczególnie tkaniny, pakując je ze sobą do walizek; częściowo też pocięli tkaniny na ścierki kuchenne i onucki. Zrabowano także wartościowe znaleziska prahistoryczne. Zbiory: Epoka kamienia: Są tu niezwykle cenne znaleziska, zebrane przeważnie samodzielnie przez kierownika, pana Kalejsa (około tysiąc przedmiotów, między innymi ze środkowej epoki kamienia – z Dviete oraz znad jeziora Lubansze). Zostały one całkowicie uratowane, ponieważ pan Kalejs ukrył je w momencie wybuchu wojny. Epoka brązu: Zachowały się jedynie 2-3 przedmioty. Środkowa epoka żelaza: Z bogatego materiału ze znalezisk zrabowano kilka zapinek (w tym jedną wykładaną srebrem z wyobrażeniem sowy), platerowaną srebrem szpilę z główką krzyżową oraz groty oszczepów

Na Białorusi, a konkretnie w Mińsku, Carl Engel wizytował pięć muzeów, na Łotwie dwadzieścia muzeów i państwowych zbiorów zabytków, w Estonii zapoznał się ze zbiorami osiemnastu muzeów, kolekcji zabytków i innych instytucji kultury, w obwodzie pskowskim wizytował muzea i zbiory w Pečorach oraz w Pskowie. Na podstawie przeprowadzonych inspekcji zarysował program przyszłych działań w zakresie badań oraz upowszechniania i ochrony zabytków na podbitych terenach, które miały zostać podjęte w następnych latach przez Komisariat Rzeszy Wschód.

W artykule tym ograniczymy się jednak wyłącznie do wyników dwudziestu inspekcji muzeów, zbiorów i kolekcji zabytków oraz innych instytucji kultury, które Carl Engel przeprowadził na terytorium zaanektowanej Litwy. Uwagę skoncentrował głównie na stołecznych muzeach w Kownie (Muzeum Wojskowe i Muzeum Kultury) oraz Wilnie, gdzie lustrował archeologiczne zbiory uniwersytetu, folklorystyczne i prahistoryczne zbiory Towarzystwa Litewskiego, Muzeum Akademii Nauk urządzone w budynkach dawnego Muzeum Prowincjonalnego Polskiego Towarzystwa Naukowego, Muzeum Sztuki oraz Muzeum Sztuki Sakralnej. Ponadto dokonał przeglądu stanu muzeów i kolekcji w: Šiauliai, Panevežys, Rokiškis, Biržai, Zarasai, Dusetos, Utena, Telšiai, Mažeikiai, Kelme, Alytus oraz Kretyndze (zbiory archeologiczne, etnograficzne i historyczne, a ponadto prywatne zbiory proboszcza J. Kuprysa).

---

i inne przedmioty. Starsza epoka żelaza: Ekspozycje w przeważającej mierze zachowane. Młodsza epoka żelaza: Ekspozycje przeważnie zachowane. Cenne zabytki z wykopalisk z Gerzike (Jersika) są częściowo przemieszane, niektóre zaś przedmioty zaginęły. Monety rzymskie i arabskie: zachowały się. Dział folkloru: Poniósł duże straty, szczególnie w zakresie tkanin (patrz wyżej). Całość zbiorów zgromadzonych przez pana Kalejsa wynosiła ponad 2000 sztuk. Zachował się sprzęt rolniczy. Obrazy: (dzieła Purpeta i Rosentala) zachowały się. Stan osobowy personelu. Kierownik: Oskars Kalejs: absolwent akademii sztuk, specjalność – prahistoria, etnografia, wiek 39 lat, zatrudniony od 1939 r. Sprawia jak najlepsze wrażenie, samodzielnie stworzył podstawy i urządził tutejsze muzeum, realizował też samodzielne prace wykopaliskowe, okazuje ogromną pasję w swojej pracy. Wykazuje także nienaganną postawę polityczną. Asystentka: Millija Brakse, magister historii, absolwentka Uniwersytetu w Królewcu; specjalizacja: prahistoria, wiek 33 lata, zatrudniona od 1941 r. Gospodarz budynku: Ernest Brunieks, wykształcenie podstawowe, wiek 35 lat, zatrudniony od 1939 r. Podjęte działania: Ponieważ w najbliższym czasie nie jest realne opuszczenie budynku muzeum przez obecny szpital wojskowy, nakłoniłem komisarza terenowego i przywódcę grupy nazistowskiej Schwunga do wyszukania 2–3 odpowiednich pomieszczeń (co nie jest proste w prawie zupełnie zniszczonym mieście), w których pan Kalejs mógłby zabezpieczyć zagrożone ekspozycje i zorganizować tymczasową wystawę zaopatrzoną w dwujęzyczne opisy, przeznaczoną dla żołnierzy Wehrmachtu i zainteresowanej ludności miejscowej. Podpisał: prof. Engel”.

Muzea na Litwie

1. Kowno

I. Muzeum Wojskowe

Muzeum posiada prezentowany na dużej powierzchni bogaty materiał związany z historią litewskich wojen i narodu litewskiego. Znajdują się tutaj obrazy, przeważnie nowoczesne, rzeźby, mapy, wspomnienia historyczne, dokumenty, broń itd., ponadto zbiory dydaktyczne związane z przemysłem, lotnictwem, ochroną przeciwgazową itd.

Część prehistoryczna obejmuje jedną salę, w której znajdują się zabytki z wykopalisk prowadzonych przez generała Nageviciusa. Między innymi z różnych cmentarzysk z rejonu Krottingen/Kretyngi (Prismonti i inne), a także grodzisko Apuole (z rekonstrukcjami, modelami, odbudowanym fragmentem) i inne grodziska (modele, plany, zdjęcia), wszystko zaś przedstawione w sposób sugestywny.

Dyrektor: generał Vladas Nagevicius, długoletni kierownik muzeum i miłośnik archeologii, wiek około 65 lat.

II. Muzeum Kultury (położone w tylnym skrzydle Muzeum Wojskowego)

Posiada bogate zbiory sztuki z okresu prehistorycznego i historycznego oraz zbiory etnograficzne. Należy do niego również przyłączony Urząd Ochrony Zabytków. Jest ono w pełni nowoczesne i wzorowo rozplanowane. Chociaż, podobnie jak Muzeum Wojskowe, zostało wybudowane i urządzone zaledwie przed kilkoma laty, już teraz dotkliwie odczuwa brak miejsca i pilnie potrzebuje poszerzenia, w szczególności z uwagi na zbiory prehistoryczne i brak możliwości pokazania kolekcji etnograficznych.

Dyrektor: prof. Paulius Galaune, historyk sztuki, wiek około 60 lat.

A. Dział Archeologii

Kierownik: Pranas Kulikauskas, kończący studia prehistorii, bezpośrednio przed uzyskaniem dyplomu. Studiował w Królewcu, Kownie i Wilnie. Wiek 28 lat, kierownik od końca czerwca 1941 r., wcześniej przez dłuższy czas naukowy pracownik pomocniczy.

Konserwator (preparator): Pranas Baleniunas, wiek ponad 40 lat, od wielu lat zatrudniony w muzeum.

Zbiory:

a) wystawa wzorowo przygotowana w 3 salach i rozmieszczona w nowoczesnych witrynach.

b) dobrze uporządkowany, jednak gabarytowo już nie wystarczający magazyn, obejmujący dwa pomieszczenia. Ponadto jeden warsztat oraz jedno pomieszczenie do przechowania wycofanych eksponatów. Muzeum w Kownie posiada (oprócz wileńskiego) główne zbiory archeologiczne litewskich

muzealiów – poza zbiorami przeniesionymi z byłego Kowieńskiego Muzeum Miejskiego znajdują się tutaj liczne nowe znaleziska.

B. Dział Historii

Obejmuje monety, dokumenty, medale, stare przedmioty dotyczące kultury itd.

Kierownik: Paulius Karagija, numizmatyk.

C. Dział Etnografii

Obejmuje bogate zbiory starolitewskiej materialnej kultury ludowej, w tym szczególnie bogate kolekcje sakralnej sztuki ludowej. Z powodu braku miejsca pokazana jest na wystawie jedynie bardzo mała część zbiorów.

Kierownik: Antonas Rukstele, etnograf.

Do tego działu należy również mały skansen położony przy placu Parade (w pobliżu Góry Vytautasa), który obejmuje kilka starych budynków, w których przechowywany jest sprzęt rolniczy. Zachowały się jeszcze jeden dom ze Żmudzi, stajnia oraz trzy ganki. Inne 3 ganki oraz liczny sprzęt spalili żołnierze sowieccy podczas minionej zimy.

D. Dział Sztuki

Znajdują się tutaj liczne obrazy i rzeźby, prawie wyłącznie są to dzieła artystów litewskich młodszej generacji, m.in. duża kolekcja słynnego malarza mistyka Zielonasa.

Dyrektor: prof. Palius Galaune, historyk sztuki.

Z muzeum połączony jest (w jego dolnych pomieszczeniach roboczych) Urząd Ochrony Zabytków, obejmujący działy: prahistoryczny, historyczny, etnograficzny oraz architektury. Zajmuje się on wyszukiwaniem, ewidencją, katalogowaniem i kartowaniem zabytków. Dział prahistoryczny kierowany jest przez emerytowanego majora Petrasa Sestakauskasa wspieranego przez sekretarkę, panią Steikuniene.

2. Wilno

Wilno, stara stolica Litwy, przez 20 lat znajdująca się poza jej terytorium państwowym, została dopiero w sierpniu 1940 r. ponownie włączona do tego kraju. W czasie nieco przekraczającym rok Litwini dokonali z zadziwiającą energią i bezwzględnością usunięcia wszystkich polskich elementów, zastąpili też polską administrację w dziedzinie kultury swoją własną i zaprowadzili porządek do „polskiego bałaganu”. W szczególności dotyczyło to muzealnictwa. Dotychczasowy polski uniwersytet w Wilnie został całkowicie zlituanizowany przez przeniesienie tutaj niemal połowy potencjału uniwersytetu kowieńskiego. Również tutaj ma swoją nową siedzibę litewska Rada Generalna do spraw Edukacji (pod kierunkiem dr. Germantasa).

I. Zbiory uniwersyteckie z zakresu prahistorii

Obejmują bogate materiały pochodzenia wschodnioliteńskiego oraz spoza kraju (np. z Łotwy, Skandynawii i Rosji). Całość na nowo usystematyzowana i w sposób przejrzysty pokazana jest w witrynach ustawionych w starych pomieszczeniach uniwersyteckich (jedna duża sala). Pozostała część znajduje się natomiast w magazynie (urządzonym w bocznym pomieszczeniu). Zbiory mają być w przyszłości przeniesione do Muzeum Akademii Nauk (dawnego polskiego Muzeum Prowincjonalnego).

Dyrektor: dr Jonas Puzinas, docent na uniwersytecie, obecnie dziekan wydziału filozofii, ur. 18.09.1905 r., studiował i doktoryzował się w Heidelbergu.

Do muzeum dołączony jest Gabinet Archeologiczny uniwersytetu, składający się z jednego małego pomieszczenia wyposażonego w bibliotekę podręczną. Obecnie studiują tu cztery osoby, które za główny przedmiot obrały prahistorię, w tym trzy studentki, które jeszcze w tym roku złożą egzaminy końcowe.

Asystentka: Regina Volkaite, zatrudniona od 1914 r.

Bogate zbiory uniwersyteckie dotyczące etnografii nie mogły być do tej pory prezentowane na wystawie z powodu braku miejsca.

II. Towarzystwo Litewskie obejmuje bogate archiwum folklorystyczne, zgromadzone z wielką pasją i wzorowo uporządkowane oraz obecnie spakowane i przechowywane w jednym z pomieszczeń zbiory prahistoryczne, w skład których wchodzi znaleziska pojedyncze oraz zabytki z wykopalisk przeprowadzonych przez Romanowa na Białorusi i przez Nageviciusa w rejonie Krottingen/Kretynki (przed 1914 r.). Planowane jest późniejsze przeniesienie tych zbiorów również do Muzeum Akademii Nauk (wcześniejszego polskiego Muzeum Prowincjonalnego).

Dyrektor: Str. Antakalnis, etnograf.

III. Muzeum Akademii Nauk, urządzone w dawnym Muzeum Prowincjonalnym Polskiego Towarzystwa Naukowego (własny budynek nad rzeką Wilią lub Neris)

Budynek jest obecnie odnawiany, ponieważ w czasie działań wojennych trafiony został przez bombę lotniczą, która wprowadziła poważne szkody w samym budynku, jednak na szczęście nie spowodowała prawie uszkodzenia zbiorów. Po zakończeniu prac renowacyjnych będą się tutaj znajdowały dwa działy:

- 1) Dział Prahistorii.
- 2) Dział Historii Miasta.

Bogate zbiory prahistoryczne, które przede wszystkim obejmują materiały zebrane we wschodniej Litwie (szczególnie z wykopalisk prowadzonych przez Szukiewicza i Brenszteina), zachowały się, jednak obecnie są spakowane z uwagi na przeprowadzane zmiany budowlane. Będą one później posze-

rzony o wymienione w punkcie I zbiory uniwersyteckie oraz wymienione w punkcie II zbiory Towarzystwa Litewskiego, poza tym wystawiona aktualnie w Muzeum Sztuki kolekcja znalezisk z wykopalisk na Górze Zamkowej, obejmująca okres od środkowej epoki żelaza aż do XVI wieku.

Przyszłym dyrektorem zostanie docent dr Puzinas.

IV. Muzeum Sztuki, położone w Starym Ratuszu

Zostało ono na nowo urządzone przez Litwinów. W bardzo pięknych pomieszczeniach położonych na piętrze prezentuje kolekcję starszego malarstwa europejskiego i rzeźby oraz interesujące obrazy wileńskich mistrzów. Poza tym znajduje się tutaj szereg nowoczesnych litewskich obrazów i drzeworytów. Na parterze ma być w przyszłości urządzona wystawa zbiorów etnograficznych uniwersytetu.

Dyrektor: Valeska, malarz i historyk sztuki.

V. Muzeum Sztuki Sakralnej

Muzeum to przeniesione zostało częściowo do Wilna z Kowna, jednak na razie nie może być zaprezentowane i zbiory są obecnie przechowywane w magazynie. Pozostała część zbiorów znajduje się w Kownie.

3. Schaulen/Šiauliai

Jest muzeum miejskim, finansowanym przez Związek Muzeów i Ministerstwo Edukacji. Urządzone na piętrze szkoły średniej.

Honorowym dyrektorem jest dziennikarz Bugailiskis. Zbiorami opiekuje się społecznie kilku pracowników, wśród nich nauczyciel gimnazjalny B. Tarvydas zajmujący się prahistorią. Poza tym jest tutaj jeden robotnik pomocniczy.

Zbiory obejmują bogate znaleziska prahistoryczne z okolic Šiauliai (m.in. wykopaliska Tarwydasa), a ponadto cenne kolekcje historyczne i etnograficzne. Są one zachowane w dobrym stanie.

4. Ponewesch/Panevežys

Obejmuje dosyć dużą ilość materiału prahistorycznego i etnograficznego. Kierownik: jeden z nauczycieli, zbiory dobrze zachowane.

5. Rokischken/Rokiškis

Muzeum zawiera trochę materiału prahistorycznego i etnograficznego. Kierownik wywieziony przez Rosjan.

6. Birsen/Biržai

Muzeum zawiera liczne zabytki prahistoryczne i etnograficzne. Nie ma żadnych informacji o stanie zachowaniu zbiorów w chwili obecnej. Kierownik placówki nieznan.

7. Osserse/Zarasai

Małe muzeum zawierające kilka znalezisk prahistorycznych, m.in. z grodzisk. Część zbiorów została prawdopodobnie splądrowana i uszkodzona przez bolszewików. Kierownik placówki nieznany.

8. Dusetos

Małe muzeum, którego kierownik jest nieznany. Obejmuje kilka znalezisk prahistorycznych, m.in. z grodzisk. Część zbiorów została zrabowana przez bolszewików (monety, medale, kilka znalezisk prahistorycznych).

9. Utena

Mały zbiór, złożony przede wszystkim ze znalezisk prahistorycznych; nie jest to muzeum w pełnym tego słowa znaczeniu. Nie jest znany kierownik, jak również los tych zbiorów.

10. Telsche/Telšiai

Znajduje się tutaj pewien zbiór prahistoryczny i etnograficzny. Kierownikiem jest pisarz Genys. Stan zbiorów nieznany.

11. Krottingen/Kretinga

Zbiór zawiera stosunkowo dużo pojedynczych znalezisk z okresu prahistorycznego, poza tym trochę materiału historycznego i etnograficznego. Zbiory zachowane. Kierownik został wywieziony przez bolszewików.

12. Moscheiken/Mažeikiai

Małe muzeum urządzone przez specjalistów z Kowna. Znajduje się w nim trochę zabytków prahistorycznych i etnograficznych. Zbiory są uporządkowane. Funkcję kierownika pełni jeden z nauczycieli.

13. Kelme

Małe muzeum posiadające kilka znalezisk z okresu prahistorycznego oraz pewną liczbę eksponatów etnograficznych. Miejscowość została bardzo zniszczona podczas działań wojennych i nie wiadomo, czy ocalało samo muzeum. Kierownik jest nieznany – dotychczas brakuje na ten temat wiadomości.

14. Olita/Alytus

Znajduje się tutaj kilka znalezisk prahistorycznych oraz liczne przedmioty związane z etnografią. Niektóre eksponaty etnograficzne zostały zrabowane przez bolszewików. Poprzedni kierownik, inspektor szkolny Meskinis został zwolniony przez bolszewików, obecnie jednak powrócił i pracuje na swoim stanowisku.

15. Prywatne zbiory proboszcza J. Kuprysa w Krottingen/Kretinga

Zawierają one dużą ilość istotnych znalezisk z okresu prahistorycznego, która zostały nabyte przez proboszcza J. Ziogasa, który też osobiście zajmował się intensywnie wykopaliskami i zebrał bardzo interesujący materiał. Nie wiadomo, czy kolekcja się zachowała⁹.

podpisał Engel

Dok. 2.

Plan działania dla Krajowego Urzędu Prahistorii i Wczesnej Historii na Litwie z siedzibą w Kownie (przy Komisarzu Generalnym)

Druga główna placówka Urzędu znajdować się będzie w Wilnie (ze względu na znaczenie i słaby stopień zbadania Wschodniej Litwy – starego centrum kulturowego).

Mniejsze filie (niektóre czynne jedynie latem) mogłyby być uruchomione w Taugoggen/Tauragė, Krottingen/Kretindze, Telsche/Telšiai, Schaulen/Šiauliai, Rokischken/Rokiškis, Utena, Swenziany/Švenčionys, Olita/Alytus oraz Vilkaviskis/Vilkaviškis (częściowo przy istniejących już w tych miejscach muzeach). Szczególnie ważne zadanie stoi przed Krajowym Urzędem w zakresie rozpoznania i zbadania prawie zupełnie nieznanymi zamków krzyżackich położonych na terenie Litwy¹⁰.

podpisał Engel

* * *

Lektura sprawozdań Carla Engela, zachowanych w formie maszynopisów w Archiwum Johann Gotfried Herder-Institut e.V. w Marburgu, rzuca nowe światło na działalność tego badacza w okupowanych krajach północno-wschodniej Europy w latach 1941–1942. W tym czasie Engel związany był już z Uniwersytetem im. Ernsta Moritza Arndta w Greifswaldzie, gdzie w 1939 r. objął profesurę, a trzy lata później wybrano go na rektora¹¹. Jego udokumentowana w załączonych aneksach działalność wynikała z funkcji kierownika Oddziału Prahistorii i Wczesnego Średniowiecza w Komisariacie Rzeszy Wschód. Carl Engel był zatem wysokim urzędnikiem narodowosocjalistycznych władz okupacyjnych i można się zastanawiać, czemu zawdzięczał

⁹ Archiwum Johann Gotfried Herder-Institut e.V., Marburg, sygn. DSHI 100 Engel 195/000089-000093.

¹⁰ Ibidem, sygn. DSHI 100 Engel 195/000093.

¹¹ M.J. Hoffmann, op. cit., s. 532.

taki awans. Na jego szybką karierę na obszarze Komisariatu Rzeszy Wschód złożyło się kilka czynników. Wydaje się, że duże znaczenie miała bliska znajomość Engela z bardzo prominentnym archeologiem i następcą Gustafa Kossiny, prof. Hansem Reinerthem¹² oraz doskonała znajomość problematyki bałtyjskiej, wynikająca z kilkuletniego pobytu i pracy zawodowej na obszarze Łotwy i Prus Wschodnich. Czynnikiem decydującym jednak były najpewniej narodowosocjalistyczne poglądy Engela, nieartykułowane przez niego wcześniej podczas pracy zawodowej w Królewcu i Rydze. Stanowisko, które sprawował w Komisariacie Rzeszy Wschód, wymagało osoby zaufanej¹³ i z pewnością Carl Engel spełniał oczekiwania swoich szefów i mocodawców. Czy jednak wypełnianie obowiązków wobec Rzeszy w krajach okupowanych nie kłóciło się z jego wewnętrznymi przekonaniami?

W meldunkach tego badacza razi sucha, beznamiętna i służbowa sprawozdawczość, np. w ocenie stanu osobowego i materiałowego lustrowanych instytucji¹⁴, jakże różna od romantycznego i patetycznego stylu, tak charakterystycznego dla wczesnego okresu twórczości Engela ze schyłku trzeciej dekady XX w.¹⁵ Żeby nie być gołosłownym, zacytować można fragmenty wczesnych publikacji Carla Engela. Artykuł o grobach megalitycznych¹⁶ rozpoczął autor następująco: „Gdzie na stromo opadającym wybrzeżu Bałtyku lub na lekko falującej plaży Morza Północnego głośno hucząca kipiel głucho wbija się w ląd, a nad wszystkim góruje przeraźliwy krzyk mew, gdzie cieniste bukowe lasy i sękaty dęby porastają skraj wybrzeża, z wysokiej strażnicy spoglądają daleko w głąb lądu i w stronę zawsze niespokojnego morza potężne kamienne pomniki. Poukładane jakby czyjąś ogromną ręką kamienne bloki zdają się być zabawką jakiegoś wymarłego, potężnego plemienia...”.

W podobnie patetycznym i sugestywnym, iście homeryckim stylu rozpoczyna się ustęp poświęcony epoce brązu w środkowych Niemczech: „Kiedy plemiona epoki kamiennej uderzyły na siebie, rozpoczynając morderczą bitwę, zaczęły szczekać kamienne topory bojowe, groty oszczepów i krzemienne sztylety, rozpryskiwały się odłamki krzemienia, zieleńca i wężowca, a ciężka, kamienna siekierka głuchym uderzeniem rozbijała czaszki i ciała trafionych. I kiedy już bój rozszalał się na dobre, zaczął rozbrzmiewać inny jeszcze ton; dźwięczny, metaliczny śpiew brązowego toporka uderzającego o drewnianą tarczę, świst i syczenie brązowego miecza i sztyletu, które ostro jak błyskawica przecinają powietrze i wycinają otwarte rany w ciałach wroga...”.

Nie ulega wątpliwości, że wybór Carla Engela na stanowisko kierownika Oddziału Prahistorii i Wczesnego Średniowiecza w Komisariacie Rzeszy

¹² J. Beran, *Carl Engel (1895–1947)*..., s. 143–145.

¹³ Analogiczną funkcję na obszarze Ukrainy pełnił Hans Reinerth (informacja ustna uzyskana od prof. Stefana Karola Kozłowskiego).

¹⁴ Por. sprawozdanie z wizytacji Muzeum w Dyneburgu/Daugavpils (patrz przypis 8).

¹⁵ M.J. Hoffmann, op. cit., s. 528.

¹⁶ Artykuł opublikowany w czasopiśmie „Kosmos” 1929, nr 26, s. 382–390.

Wschód był bardzo trafną decyzją nazistów. Engel wcześniej kilka lat przebywał na Łotwie, a także podróżował po krajach ościennych, stąd doskonale znał relacje osobowe oraz organizację archeologii i muzealnictwa na tym obszarze. Był dobrze zorientowany, na których tamtejszych badaczy może liczyć w dziele tworzenia nowej struktury archeologii i muzealnictwa na warunkach narzuconych tym krajom, a może i... nawet jemu?